

PROVINCIAHATÁROK A BALATONTÓL ÉSZAKRA

Alsó- és Felső-Pannonia közös határa csaknem teljes hosszában ismeretlen vagy vitatott.¹ Nincsen egyetértés még abban a látszólag könnyen megoldható kérdésben sem, hogy a határ Cirpi és Ulcisia Castra, vagy pedig Ulcisia Castra és Aquincum között vonandó-e meg.² A Dunazug-hegységben viszonylag megbízható támpontot nyújtanak a katonai diplomák, a bennszülöttek személynévadása és az ezzel egybehangzó mérföldkő-számozások,³ a Vértes gerincén és onnan a Balatonig azonban voltaképpen találmokra szoktuk meghúzni a határt térképeinken.⁴ A Balatontól délre használható, bár korántsem egyértelmű adatokkal csak a Dráva és a Száva mentén rendelkezünk.⁵

A magyarországi római feliratok corpusának munkálatai során több olyan feliratos adatra lettünk figyelmesek, amelyeket korábban a kutatás nem ismerhetett,⁷ vagy pedig ismert ugyan, de a határ vonatkozásában nem értékelt. Ezek az adatok együttesen lehetővé teszik, hogy Pannonia két provinciájának határát a Balatontól északra pontosabban megismerjük. Mivel ezen a területen Caracalla határmódosítása következtében két határvonalat kell keresnünk, a kérdést két részre tagolva vizsgáljuk.

1. Pannonia Superior és Inferior határa Traianustól Caracalláig. Korábban csak az ösküi diplomára hivatkozhattunk,⁷ amelyet 154-ben állítottak ki egy felső-pannoniai cohorsban szolgált azalus katona számára. Ennek alapján a határt Öskütől keletre kellett megvonni úgy, hogy Öskü a civitas Azaliorum, tehát Superior területére essen. További új adataink a következők:

Papkeszi. Nagyobb síremlék felirata, publikálatlan a veszprémi Bakony Múzeumban.⁸ Szövegét, amelyben több kőfaragói hiba van,⁹ itt közöljük először: *T(itus) Fl(avius) T(iti) fil(ius) Qu(i)r(ina tribu) Iustinus | vet(eranus) leg(ionis) II. ad(iutricis) dom(o) Sirm(io) | ann(orum) LXX sibi et Iuliae | Optatae coniugi | vivae f(aciendum) c(uravit) d(...) d(...) | Lateran(o) et Rufino co(n)s(ulibus)*. A síremléket 197-ben állították. A sirmiumi származású vagy — Flavius neve miatt kevésbé valószínűen — Sirmium polgárai közé besorolt¹⁰ katona a 2. sz. közepén lépett szolgálatba Alsó-Pannonia egyetlen legiójában, veteránként pedig Papkeszi környékén telepedett meg még a markomann háború kitörése előtt, amelyet úgy látszik, családjával együtt átvészelt. Sirmiumi polgárjoga és legiója egyaránt arra mutat, hogy letelepedési helye Alsó-Pannoniához tartozott.

Csajág. A csajági szentély¹¹ két, 216-ban állított oltára közül az egyiket Aquincum két decurioja, valószínűleg apa és fia vagy testvérek állították. Bár az oltár a Caracalla-féle határmódosítás után két évvel készült, Csajágnak Aquincumhoz való tartozását bizonyítja s így a Caracalla előtti határhoz is adatul szolgál.

Inota. A várpalotai kastély falában őrzött sírkövön a csapat nevét korábban cohors VII. pr(aetoria)-nak olvasták.¹² A helyes olvasat Br(eu-corum). Az egynevű kelta Troucissa említése és az avult H. S. E. formula miatt az Aurelius név elterjedésének korábbi időszakára kell gondolnunk. Bárhogyan is datáljuk azonban a sírkövet, az ál-

¹ A régebbi ismereteket összefoglalja Graf, A., Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. Diss-Pann I. 5. (Budapest 1936) 38 —, vö. Mócsy, A., PWRE Suppl. IX (1962) 586 —.

² Legutóbb Fitz, J., Les Syriens à Intercisa. Collection Latomus 122 (Bruxelles 1972) 97; Mócsy, A., Acta ArchHung 25 (1973) 234.

³ Mócsy, A., Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. (Budapest 1959) 54 —.

⁴ Legutóbb Mócsy, A., Pannonia and Upper Moesia. (London 1974) Térképmelléklet. Itt jegyzem meg, hogy Somlóvásárhely (a térképen tévesen Somlyó-) és Tüskevár a térképen felcserélődött.

⁵ Értelmezéséről Alföldy, G., Acta ArchHung 16 (1964) 255.

⁶ A RIU 2. kötetében kb. kétszer annyi feliratot gyűjtöttünk össze, mint amennyit a CIL hoz ugyaner-

ről a területről.

⁷ CIL XVI 104.

⁸ MRT 2, 171, 39/10 sz. Ez és az alább tárgyalandó feliratok a RIU aquincumi kötetében kerülnek közlésre.

⁹ QVR = Qu(i)r(ina), IVSIINVS, VIVEAS, LAFT-RAN. Épp ezért a d(. . .) d(. . .) feloldását sem merjük akár d(ono) d(edit), d(at) d(edicat), d(ecurionum) d(ecreto) vagy más formulában megadni; tartalmilag egyébként egyik sem teljesen helyénvaló. Még a leginkább d(e)d(icatum).

¹⁰ Vö. Mócsy A., Die Novocomenses von Caesar und die fingierte Heimatsangabe der Soldaten. Oikumene I (1976) 125.

¹¹ MRT 2, 76, 15/6 sz.

¹² CIL III 4146. Fitz J., ArchÉrt 84 (1957) 150, 85 sz.

landóan Alsó-Pannoniában állomásozó cohors VII. Breucorum veteránja nyilván Alsó-Pannoniában, szülőhelyén temetkezett.

Tés. Még a múlt században került elő itt egy TE.PR bélyeges téglá,¹³ amelynek további példányai a táci ásatásokon váltak ismertté Alsó-Pannonia tartományi szentélyének tetőcserepei között.¹⁴ Mivel nem kizárt, hogy a *templum provinciae*-nak¹⁵ birtokai voltak a tartomány területén, Tésnek Alsó-Pannoniához való tartozását sem zárhatjuk ki.

Veszprém. A Szentháromság tér kövezetéből került elő egy oltár, amelyet Aquincum colonia sexvirje állított, a töredékes consuli datálás szerint talán 211-ben.¹⁶ A másodlagos lelőhely miatt ezt az adatot fenntartással kell kezelnünk. A városi útkövezetbe Veszprém távolabbi környékéről is hordhattak követ, Veszprém pedig amúgy sem jelentős római kori lelőhely.

A felsorolt adatok külön-külön talán sajátos körülményekből adódó egyedi esetekként lennének értékelhetők, együttesen azonban már meggondolkodtatóak. Úgy látszik, hogy Alsó-Pannonia határa a Tés – Papkeszi vonaltól nyugatra keresendő, tehát nyugatabbra, mint ahogyan azt eddig adatok hiányában meghúztuk.¹⁷ A Tés – Papkeszi vonalnak csak a kissé beljebb, keletebbre eső Öskü mond ellent. Az ösküi diploma lelőhelyében nem kételkedhetünk, bár az első feljegyzések a helynevet Eskö formában adják.¹⁸ Nem lehetetlen, hogy a regölyi diplomához hasonlóan, amelyet azalusnak állítottak ki,¹⁹ egy számunkra ma már megismerhetetlen körülmény folytán jutott a diploma vagy tulajdonosa Ösküre. A csapattörténetre ezúttal nem támaszkodhatunk, mert bár a cohors II. Alpinorum 110 után,²⁰ de 146 előtt²¹ került át Inferiorból Superiorba, azalus katonája nyilván akkor lépett szolgálatba, amikor csapata már Superiorban állomásozott.²²

A Tés – Papkeszi vonaltól csak jóval távolabb jelentkeznek a Superiorhoz való tartozás adatai

(1. kép): a tótvázsonyi diplomát²³ egy Felső-Pannoniában elbocsátott trever katona kapta 138-ban; Zalahaláp-Ödörögdről való a vindobonai legio X. Gemina veteránjának oltára.²⁴ Ennél az oltárnál későbbi egy Fortuna redux-oltár Kővágóórsön,²⁵ amelyet szintén a legio X. Gemina veteránja állított valószínűleg elbocsátása és hazatérése alkalmából.²⁶ Révfülöpn a cohors I. Ulpia [Pannoniorum] praefectusának beneficiariusá állított oltárt.²⁷ Ez a csapat 214-ig Superiorhoz, utána Inferiorhoz tartozott.²⁸ Az oltár pontosabban nem található; ha 214 előtt állították, akkor bizonyíték az északi Balaton-part Superiorhoz való tartozása mellett 214-ig, ha 214 után, akkor a Caracalla-féle határmódosításról való mondanivalónkat támasztja alá.

Hogy a határ a Tés – Papkeszi vonalon vagy attól nyugatra keresendő, azt a ma már meglehetősen sok felirat szemlényeványa is valószínűsíti. A feltételezhető határvonaltól keletre, Inferiorban az Inferior északi részére jellemző névadás elemeit találjuk meg, közöttük olyan jellemző vonásokat, amelyek épp a megkülönböztetésre alkalmasak Inferior és Superior megfelelő része között. Míg a Balatontól északra a korai császári gentiliciumok és a nem-császári gentiliciumok dominálnak, addig a Tés – Papkeszi vonaltól keletre előfordul a bennszülött egynevűség és az Aquincum territoriumára jellemző Aelius gentilicium.²⁹ Nyugatra sem bennszülött nevek, sem Aeliusok nem találhatók.

2. *Pannonia Superior és Inferior határa Caracallától a későantik időkig.* A 214. évi³⁰ határmódosításról voltaképpen csak annyit tudunk, hogy Inferior serege a legio I. adiutrix-szal, területe pedig Brigetio territoriumával növekedett. Önként adódott a feltevés, hogy az új határ Brigetio territoriumának feltételezett nyugati határával esett egybe, azaz Mursella és Mogentiana városi körzetei Superiorban maradtak. Hogy egy határmódosítás az alapvető territoriális egységekből indult ki, azt nem kell külön bizonyítani.³¹ Kérdés azonban,

¹³ MRT 4, 240, 74/2 sz. az eredeti közlés téves E. PR olvasatával. A téglára Lőrincz Barnabás hívta fel a figyelmet.

¹⁴ Fitz, J., Acta ArchHung 24 (1972) 41.

¹⁵ Gondolhatnánk te(gularium) pr(ovinciae)-re, vagy egy magánbélyegre is (példakép: Terentius Primus, Tettius Priscus stb.), a ritka előfordulás és a *templum* szó gorsiumi használata azonban Fitz J. feloldását teszik valószínűvé.

¹⁶ RIU 356.

¹⁷ Lásd pl. Graf; Mócsy, Bevölkerung és Pannonia and Upper Moesia térképeit, valamint a Tabula Imperii Romani L 34 lapját (Budapest 1968).

¹⁸ Az első h iradás és az eredetre vonatkozó adatok Schönvisnertől származnak, lásd Mommsen, Th., CIL III, ad XXXIX. Az Eskö névváltozat nem Schönvisner tollhibája, lásd Ila B. – Kovácsics J., Veszprém megye helytörténeti lexikona (Bp. 1964), Öskü alatt.

¹⁹ CIL XVI 180.

²⁰ CIL XVI 164.

²¹ CIL XVI 178. Először valószínűleg Barátföldpusztára, lásd Gabler D., Arrabona 8 (1966) 90 skk.

²² A regölyi diplomához hasonlóan egyébként Öskü is több diploma lelőhelye, vö. Laczkó D., Balácsa. Kiadta

Hornig K. (Veszprém 1912) 14.

²³ CIL XVI 84.

²⁴ RIU 312.

²⁵ RIU 331.

²⁶ *quod [miles vovit veteranus solvit]* valószínűbb, mint Kuzsinszky B., A Balaton környékének archaeológiája. (Budapest 1920) 144: *quod [vovit, voti compos solvit].*

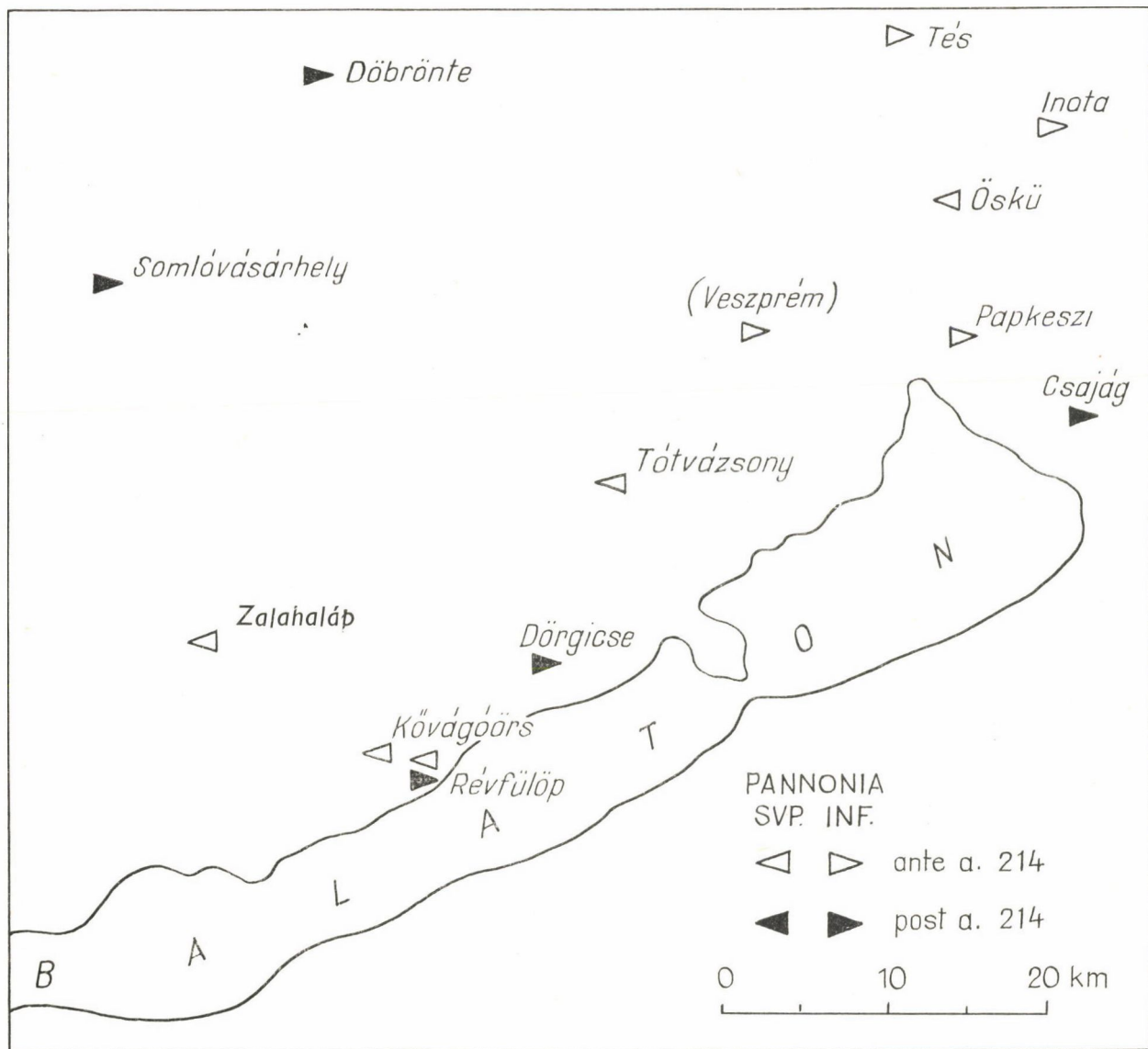
²⁷ RIU 336.

²⁸ Legutóbb Fitz, Les Syriens... 103 — és 216.

²⁹ Aeliusok: Csajág, MRT 2, 323, 3. kép. — Inota, AÉp 1969/70, 482. — Várpalota: közöletlen sírkőtöredék a vármúzeumban.

³⁰ PWRE Suppl. IX (1962) 587, legutóbb Fitz, Les Syriens... 91 —.

³¹ Épp ezért a baranyai háromszögnek Pannonia Secundához való tartozását is azzal magyaráznánk, hogy ez a Dráva-balparti terület Mursa territoriumához tartozott. Felvethető az a kérdés is, hogy Savia északi határa csakugyan a Dráva volt-e, nem pedig egy attól északra eső vonal, mivel egyes délpannon közösségek territoriuma átterjedhetett a Drávától északra is (pl. Iasi, vö. Plin. h. n. III, 148: *Dravus per Serretes Serapillos Iasos Andizetes*).

1. kép. A két Pannoniára vonatkozó feliratok lelőhelyei
 Рис. 1. Местонахождения надписей, относящихся Паннонии
 Fig. 1. Les lieux de trouvaille des inscriptions relatives à la Pannonie

hogy az átosztás nem érintett-e más városokat is. Mogentianát illetően már korábban felmerült a gyanú, hogy Brigetioval együtt Inferiorhoz került.³² Egy mogentianai fiatalember Aquincumban, Alsó-Pannonia székvárosában volt scolasticus, Mogentiana decurioinak feliratai pedig arra mutatnak, hogy a város Brigetio vonzáskörzetébe tartozott.

Ezt a sejtést néhány régebben ismert, de ebből a szempontból még nem mérlegelt adat bizonyítja. A 2. sz.-tól kezdve alapelv, hogy minden legio csak az állomáshelyének megfelelő tartományból nyer rendszeres kiegészítést, és különösen élesen elhatárolódik a sorozóköri két szomszédos, egyaránt sereggel rendelkező tartomány, mint Supe-

rior és Inferior esetében. Felső-Pannoniában nem soroztak Alsó-Pannoniából és fordítva. Ennek az alapelvnek az érvényesülését kell látnunk abban, hogy a Balatontól északra a 3. sz.-ban feltűnnek Inferior csapatainak katonái és veteránjai, mégpedig:

Döbrönte. A régebben Tapolcafi lelőhellyel számoltartott³³ ossuariumban a legio I. adiutrix katonája volt családjával együtt eltemetve.³⁴

Dörgicse. Egy ossuarium töredékén³⁵ a legio II. adiutrix katonája van említve. A töredékből csak annyi deríthető ki, hogy a katoná többé-magával, nyilván családjával temetkezett itt.

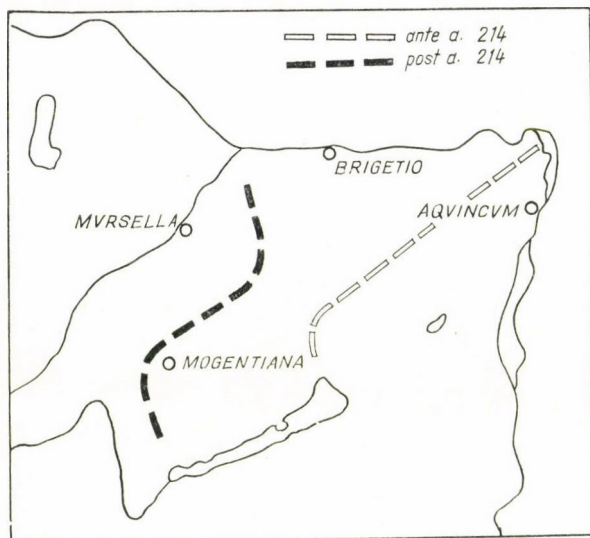
Révfülöp. Ugyancsak a legio II. adiutrix ka-

³² Mócsy, A., PWRE Suppl. IX (1962) 588, vö. Nagy T., Buda régészeti emlékei. Budapest Műemlékei. II. (Budapest 1962) 54.

³³ CIL III 10956, a lelőhelyhez MRT 4, 90, 24/2 sz.

³⁴ RIU 396.

³⁵ RIU 343.

2. kép. Pannonia Inferior és Superior határa a Balaton-tól É-ra
 Рис. 2. Границы Нижней и Верхней Паннонии севернее Балатона
 Fig. 2. La limite de la Pannonie Inférieure et Supérieure au nord du Balaton

tonája, Aurelius Apollinaris duplarius állította 238-ban azt az oltárt,³⁶ amely a 30-as években dr. Saáry Zsigmondnál volt Révfülöpön. A lelőhely ismeretlen, és bár nem zárhatjuk ki egy távoli lelőhelyről való elhurcolás lehetőségét,³⁷ a környékbeli eredet a valószínűbb. A kő első birtokosa ugyanis a lelőhely említése nélkül egy helyi orgánumban adott hírt a feliratról.³⁸

Ezeknek az adatoknak a fényében némiképp érthetővé válik a cohors Hemesenorum egy katonájának családi sírköve Somlóvásárhelyen.³⁹ A követ valószínűleg a környéken találták, mert a templom alapjában fekvő helyzetben, építőanyagként van

beépítve. A családfát a kő töredékessége miatt nem tudjuk rekonstruálni. Aurelius Rufinus, a hemesai cohors húszévesen elhalt katonája unokatestvére volt a sírkő állítójának, egy másik családtag — nem okvetlenül a sírkő állítója — pequarius legionis volt. Szír eredetre csak a nagyszülőként említett idős Aurelia Iezena neve utal.⁴⁰ A család vagy környékbeli volt és házasodás útján került kapcsolatba az intercisai szírekkel, vagy pedig intercisai szír család volt, amelynek egy tagja legióban szolgált,⁴¹ s mint pequarius volt kihelyezve Somlóvásárhely környékére, ahova családja is követte, illetve ahol családja temetkezett.⁴² Akárhogyan is volt, egy hemesai cohorskatona feltűnése Somlóvásárhelyen csak úgy érthető, ha a környék Alsó-Pannoniához tartozott.⁴³ Erre a következtetésre jutunk egy biztosabb gondolatsor mentén is: a cohors Hemesenorum köréből vagy a legio II. adiutrix-ba, vagy ritkábban a legio I. adiutrix-ba kerültek újoncok. Mindkét legio Alsó-Pannonia legioja 214 után, Somlóvásárhelyen tehát egy pequariusuk csak akkor tűnhet fel, ha a lelőhely is ehhez a tartományhoz tartozik.

Somlóvásárhely környékén gyaníthatjuk Mogentiana városát.⁴⁴ Felsorolt adataink mellett szólnak, hogy Caracalla alatt Mogentianát is Inferiorhoz csatolták. Az új határt könnyelműség lenne megrajzolni, hiszen Mogentiana territoriumának kiterjedése ismeretlen. A Balatontól északra eső terület azonban jórészt ide tartozhatott.⁴⁵ Egy kisléptékű vázlaton ezért a határ nagyjából megvonható (2. kép). Mursella valószínűleg 214 után is Superiorban maradt.⁴⁶

Végezetül arra is utalnunk kell, hogy Pannonia Prima és Valeria határa valószínűleg egybeesett Pannonia Superior és Inferior 3. sz.-i határával. Ennek következtében Valeria kiterjedése is nagyobb lehetett, mint eddig gondoltuk.

Mócsy András

³⁶ RIU 337.

³⁷ Balatoni villákba igen távolról is elhurcolhattak római köveket. A CIL III 3627 = 10569 sírkő sokáig a pilisvörösvári plébánia falában volt [Nagy L., BpR 14 (1945) 168], a negyvenes évek közepén azonban egy balatonszemesi nyaralóban bukkant fel (Bogsch Árpádnál) és most egy ottani üdülő konyhájának falában őrzik.

³⁸ Tapolcai Lapok 1933, dec. 2.

³⁹ RIU 365.

⁴⁰ Vö. Wuthnow, H., Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients (Stud. zur Epigr. u. Papyruskunde I, 4. Leipzig 1930) 57.

⁴¹ Vö. Fitz, i. m. 164 sk.

⁴² Egy Balaton környéki példa arra, hogy kihelyezett katonát családja is követhette a szolgálat helyére: a RIU 333. és 335. feliratok az ecséri templomrombból kerültek elő. Előbbit másodmagával egy [...]tius Brin[...]us beneficiarius állította, aki az utóbbi követ anyjának állította. Neve ott Q. Titius Brinc(?...).

⁴³ A provinciahatár szempontjából közömbös a RIU 310. oltár, amelyet egy miles leg. I. ad. állított.

⁴⁴ Vö. legutóbb Mócsy, A., Pannonia-Forschung 1969–1972. Acta ArchHung 25 (1973) 376.

⁴⁵ Lásd a mogentianai scriba sírkövét is: RIU 328.

⁴⁶ Egy mursellai decurio fia Carnuntumban CIL III 4490, Vö. RIU 372, amely Lovászpátona környékének Mursellához való tartozását bizonyítja.

PROVINZGRENZEN NÖRDLICH VOM PLATTENSEE (BALATON)

Neue oder zur Abgrenzung von Ober- und Unterpannonien noch nicht herangezogene Inschriften, die in der 2. Lieferung der Römischen Inschriften Ungarns vorgelegt werden, ermöglichen die Grenze genauer zu zeichnen als bisher in Ermangelung von einschlägigen Angaben mög-

lich war. Auf Abb. 1. werden die Fundorte angegeben, wo auf Pannonia Superior bzw. Pannonia Inferior bezügliche Inschriften gefunden worden sind (die Inschriften s. in RIU 2.). Auf Abb. 2. wird der Versuch gemacht, die Grenze vor und nach 214 anzugeben.

A. Mócsy